ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ САМОРОЗВИТКУ

PSYCHOLOGY OF PERSONALITY AND SELF-DEVELOPMENT

УДК 159.9:167

Олександр Плющ

ORCID iD 0000-0001-8398-5148

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут соціальної і політичної психології НАПН України,
вул. Андріївська, 15, 04070 м. Київ, Україна
plyushch11@mail.ru

СУБ'ЄКТ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: СИНЕРГЕТИЧНА МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ

Показано, що синергетичне осмислення природи суб'єкта призводить до його аналізу як автономної цілісності, частини соціальних просторів, інструменту самоорганізації тексту життєдіяльності. Розуміння суб'єкта, який функціонує в світі, може бути досягнуто через одночасний аналіз внутрішньої організації суб'єкта, контексту його функціонування, використовуваного суб'єктом дискурсу. Подібність організації цих компонентів, дозволяє досліднику на основі вивчення окремих фрагментів життєдіяльності суб'єкта реконструювати цілісну його модель.

Ключові слова: контекст; методологія; пізнання; самоорганізація; синергетика; суб'єкт.

Вступ. Одним із наслідків глобалізації є те, що «постмодернізм крокує планетою». І безліч авторів, які пропонують різні трактування одних і тих же феноменів, намагаються знайти спільну мову для узгодження своїх точок зору. Вивчення природних явищ і процесів на основі принципів самоорганізації складноорганізованих систем покликане до життя синергетику як міждисциплінарний підхід, оскільки принципи, що лежать в основі процесів самоорганізації, одні й ті ж безвідносно до природи систем (Буданов В. Г., 2006). Нині синергетика, як феномен постнекласичної науки, перетворюється на філософську методологію, що відкриває нові перспективи у вивченні відносин людини із світом, який повсякчас змінюється (Аршинов А. И., 1999; Баранцев Р. Г., 2003; Ярославцева Е. И., 2007). Це призводить до змін інтерпретації базових понять, одним із яких в психології є поняття «суб'єкт» (Основи соціальної психології, 2008).

Метою статті є аналіз організації суб'єкта на засадах синергетичної методології.

Суб'єкт у сучасній психології. Задаючи методологічні основи досліджуваної області знань, дослідник в неявній формі відтворює власну імпліцитну

теорію пізнання, властиве йому розуміння світоустрою (Юревич А. В., 2006). Осмислення розуміння світу дослідником передбачає попереднє розуміння організації його мислення, в якій у згорнутому вигляді репрезентовані вихідні форми зв'язків і функцій об'єктів світу. Тож, говорячи про методологію будь-якої науки, в першу чергу варто враховувати методологію теорії пізнання дослідника, яка, своєю чергою, проявляється в наборі методологічних принципів конкретної галузі знань, зокрема й психології (Веракса Н. Е., 2008; Корнілова Т. В., Смирнов С. Д., 2006; Мазілов В. А., 2003). У зв'язку з цим, спочатку передбачається експлікувати «пізнання пізнання», або «пізнання процесу пізнання», коли неочевидні дослідницькі допущення будуть сформульовані, позначені й описані (Аршинов В. И., 2011; Квале С., 2003).

У науковій літературі виділяються три типи наукової раціональності, або наукового пізнання, які взаємодоповнюють один одного (Степин В. С., 2000): класичний, некласичний і постнекласичний. Ці типи наукового пізнання відрізняються підходами до розуміння: 1) цілісності досліджуваного об'єкта; 2) ролі середовища, в якому функціонує

об'єкт; 3) неявної позиції дослідника по відношенню до досліджуваного об'єкта.

Для класичного типу раціональності характерне синкретичне розуміння цілісності, яка задається набором елементів, роль середовища існування об'єкта виноситься за рамки аналізу, а дослідник займає позицію стороннього спостерігача. Прикладами теоретичних моделей організації будь-якої цілісності в рамках такого типу раціональності можуть служити механізми (наприклад, всесвіт як годинниковий механізм), які функціонують у відносно однорідному середовищі, вплив якого на організацію об'єкта можна ігнорувати. В результаті такого аналізу дослідник має «об'єктивне» знання про об'єкт свого дослідження.

За некласичного типу раціональності цілісність розглядається як системне утворення, яке характеризується динамічною й рухомою структурою, що інтегрує елементи системи в зв'язне ціле. При цьому поведінка об'єкта обумовлена топологічними характеристиками зовнішнього простору і структурною організацією системи. У зв'язку з цим дослідник для кращого розуміння системи повинен описати її як з точки зору зовнішнього спостерігача, так і з позиції внутрішнього спостерігача системи. Конструктивним аналогом системної цілісності може служити клітинна організація біологічних організмів, коли вони або складаються з безлічі клітин, або є одноклітинними організмами. Клітина також цілісна система, яка містить велику кількість елементів, пов'язаних один з одним, а багатоклітинні організми являють собою нові системи, що містять велику кількість клітин, які утворюють «систему систем». Будова системних об'єктів пояснюватися особливостями їх взаємодії з середовищем та етапом розвитку системи. У результаті неявне задання дослідником контексту функціонування об'єкта призводить до отримання «суб'єктивно-об'єктивного» знання про об'єкт дослідження.

В рамках постнекласичного типу раціональності цілісність розглядається як фрактальне утворення, що задається концепцією (рекурсивною формулою), структурою та елементами. При цьому концепція цілісності визначається функцією цілісності в метасистемі, а отже, фрактальна цілісність є невід'ємною частиною середовища. Прикладом моделей, що мають фрактальну організацію, може служити текст, організація якого являє «систему знаків, функціонально об'єднаних в загальну змістовно-смыслову структуру певним загальним задумом» (Дрідзе Т. М., 1996, с. 149). Текст не має єдиного принципу структурування, значення його знаків визначається контекстом (Деррида Ж., 2012), який читач відновлює на основі наявного в нього дискурсу (в даному разі – способу розуміння світу). Для того, щоб дискурс сприяв розумінню тексту, обидва вони мають бути породженням одного соціокультурного середовища. Реконструкція задуму тексту обумовлена цілями суб'єкта, що задаються соціальним кон-

текстом його життєдіяльності. Тобто розуміння тексту передбачає поєднання трьох позицій дослідника, в яких забезпечується розуміння знаків, контекстів тексту і власних цілей, що зрештою призводить до «суб'єктивного» знання про об'єкт дослідження. Це знання, з'єднуючись з «суб'єктивними» знаннями інших дослідників дозволяє створити досить наближену (неповну) модель досліджуваного об'єкта.

Відзначимо, що вживаний дослідником тип наукової раціональності обумовлює складність сконструйованої ним теоретичної моделі об'єкта. Остання, виходячи із завдань дослідження, може бути простішою за складністю, ніж ментальна організація дослідника, однак вона не може перевершувати її. Тож задаючи методологію пізнання, спиратимемося на синергетичну парадигму, в рамках якої досліджуваний суб'єкт, середовище його функціонування і дослідник є частинами єдиного, цілісного світу. Тобто в разі вивчення суб'єкта дослідник і досліджуваний суб'єкт утворюють єдиний метасуб'єкт. Це дає дослідникові, який володіє інструментами комунікації і якому доступний дискурс метасуб'єкта, можливість реконструювати тексти досліджуваного суб'єкта.

Вивчення суб'єкта передбачає його аналіз в певному контексті, при цьому дослідник може варіювати глибину цього контексту. Автономний суб'єкт аналізується з точки зору складності його внутрішньої організації. Ця складність зумовлена в т. ч і теоретичною моделлю дослідника, який може використовувати різні типи наукової раціональності, в рамках яких задаються елементи ментальної організації, способи їх інтеграції та їх інтерпретація. Можливі такі способи організації суб'єкта, як синкретична цілісність елементів (набір рис), системна інтеграція системних конструктів (комплект ролей з характерною для них системою управління діяльністю), інтегративний текст планів життєдіяльності, коли суб'єкт конструює його, виходячи з текстів наявних і гіпотетичних ролей.

У зв'язку з тим, що «абсолютного суб'єкта не існує», варто уточнити, «в якому полі суб'єкт є суб'єктом, і суб'єктом чого» (Фуко М., 1996, с. 44). Говорити про суб'єкта як соціального діяча поза соціальним контекстом нема сенсу. Люди є суб'єктами власної активності, але ця активність цілком може бути задана соціальними ролями, які вони виконують. Оскільки в арсеналах людей є певні набори ролей, то цілком може виявитися, що в одних із цих ролей вони мають суб'єктність, а в інших їх суб'єктність обмежена різноманітними чинниками. Це ставить перед дослідником завдання з довіднення соціального простору (топосу) життєдіяльності суб'єкта. Соціальна реальність суб'єкта, яку конструює дослідник, визначається як спів-буття множини світів і соціальних просторів суб'єкта, з яких дослідник обирає найбільш значущі (згідно з його власною точкою зору).

Людина як особистість існує не стільки в природі, скільки в рамках соціуму, будучи виключно про-

дуктом повної обов'язкової громадської технології. Розгляд індивідуального суб'єкта, що є частиною колективного суб'єкта, передбачає аналіз дискурсу індивідуального суб'єкта, засвоєного в процесі соціалізації (Рубцов В. В, 2016). Дискурс як задум (ре)конструйованого тексту життєдіяльності суб'єкта включає в себе його картину світу, що імпліцитно містить як образ самого суб'єкта, так і способи його поведінки. Дискурс індивідуального суб'єкта, сформований в рамках конкретного суспільства, знаходить своє вираження в способі розуміння світу, в способах управління діяльністю і слугує інструментом самоорганізації. Дискурс являє собою текст в тексті (дискурс в дискурсі), коли дискурс індивідуального суб'єкта становить частину соціального дискурсу, модель якого міститься в дискурсі індивідуального суб'єкта. Частина міститься в цілому і містить в собі ціле. Дискурс містить рефлексивні механізми, які дають змогу встановлювати зворотні зв'язки із середовищем та інтегрувати в єдину цілісність суб'єкта, який постійно змінюється, в світі, що також повсякчас змінюється. Для повноти розуміння життєдіяльності суб'єкта дослідник має реконструювати дискурс досліджуваного суб'єкта (при цьому передбачається, що складність дискурсу дослідника щонайменше не поступається складності дискурсу досліджуваного).

В рамках синергетичної методології можливий розгляд життєдіяльності суб'єкта як такої, що розгортається в трьох вимірах: цілісного фізичного світу, системної сукупності соціальних просторів, тексту ментального простору, (ре)конструйованого суб'єктом упродовж життя. Подібна тринітарна організація життєвого світу суб'єкта (суб'єкт, простір, час) пропонується і іншими дослідниками (Титаренко Т. М., 2010). Крім того, в різних вимірах життєдіяльності суб'єкта дослідник може брати до уваги різні типи детермінації подій: лінійний детермінізм, імовірнісний детермінізм, кругову причинність.

Використовувана тринітарна методологія пізнання (цілісний об'єкт, системне середовище, текст цілей дослідника) відтворюється і при конструюванні моделі внутрішнього устрою суб'єкта. Ця модель буде проявлятися в наступних проекціях, що утворюють цілісну єдність: в ментальній організації суб'єкта, в його ідентичності, в дискурсі. Наявна у дослідника теоретична модель, яка проектується на внутрішню організацію досліджуваного суб'єкта, буде обумовлювати вивчення його ментальних характеристик. Встановлення ідентичності суб'єкта, що посідає певну позицію в соціальному просторі (особливостей його самоідентифікації), дозволяє досліднику імпліцитно визначити контекст функціонування суб'єкта. Топологічні структури соціального поля суб'єкта усталюються як сукупність імпліцитних контекстів в ситуаціях позиціонування суб'єкта. Відбувається інтеграція цих контекстів

у цілісне осмислення індивідуальності. Розуміння дослідником дискурсу суб'єкта, тобто прочитання ним і проникнення його в задум суб'єкта як автора власної життєдіяльності дає дослідникові можливість моделювати текст, який суб'єкт здатний конструювати як соціальний актор певного суспільства. Проекції моделі перебувають у динамічній рівновазі, кожна з них має структуру, подібну до цілісності, і це дає досліднику змогу на основі вивчення фрагмента життєдіяльності суб'єкта реконструювати внутрішню його організацію.

Динамічне розкриття природи суб'єкта може бути досягнуто через спільний аналіз трьох проекцій життєдіяльності суб'єкта: ментальної організації суб'єкта, контексту його функціонування, (ре)конструйованого дискурсу. Фокусування дослідника на одній з проекцій призводить до центрованого підходу, коли акцент в розумінні життєдіяльності суб'єкта робиться або на суб'єкті, або на середовищі його функціонування, або на ситуативній моделі його дискурсу, що «суб'єктивно» реконструюється дослідником. Можливий «блукуючий» підхід, коли для побудови цілісної моделі дослідник намагається довільно з'єднувати проекції, прагнучи скомбінувати в різних пропорціях зручні для нього характеристики досліджуваного суб'єкта у всіляких контекстах. В рамках синергетичного підходу дослідник конструює складноорганізовану модель устрою суб'єкта, що розгортається в трьох вимірах, які можуть мати різну складність організації. Це передбачає ресурсовитратність дослідження, і, перш за все, складність методології теорії пізнання самого дослідника.

У рамках синергетичного розгляду суб'єкт одночасно аналізується з точки зору трьох підходів: феноменологічного (аналіз зовнішніх форм активності суб'єкта), контекстуального (аналіз середовища) і власне психологічного, дискурсивного (прогноз передбачуваних цілей суб'єкта, які можуть коригуватися). Використовуючи феноменологічний підхід, дослідник зважає на особливості організації внутрішнього (автономного) світу суб'єкта. Застосування контекстуального підходу дозволяє аналізувати активність суб'єкта в складно організованому середовищі, в т. ч. реконструюючи систему управління його життєдіяльності. В рамках дискурсивного підходу звертається увага на способи самоорганізації дискурсу суб'єкта, коли суб'єкт (ре)конструює текст дискурсу, здійснюючи корекцію життєвих планів. Використання синергетичного підходу уможливорює «об'ємне» бачення дослідника, за якого три проекції життєдіяльності суб'єкта (форми активності, особливості середовища функціонування, способи самоорганізації) інтегруються в системну єдність. Отже, людина не може бути зведена ані до природних спонукань, ані до соціальних відносин, ані лише до внутрішнього «духовного, психічного» світу, – лише все це разом робить її представником, суб'єктом певного суспільства.

Теорія пізнання дослідника є зліпком з його мислення, ментальним інструментом аналізу. Символічні системи (наукові теорії) як інструменти пізнання здатні реалізовувати свою структурувальну функцію лише тою мірою, якою вони самі структуровані. Дослідження суб'єкта, розуміння його сутності передбачає свідоме акцентування уваги на складності його організації, контексті його функціонування й параметрах змін суб'єкта на основі самоорганізаційних процесів його життєдіяльності. Складність методології теорії пізнання дослідника і розробленої ним моделі суб'єкта наближає дослідника до об'єктивного бачення суб'єкта як предмета свого дослідження.

Висновки.

1. Використання синергетичної методології, в рамках якої можуть конструюватися подібні тринітарні структури, передбачає, що вивчення окремих фрагментів життєдіяльності суб'єкта дозволяє реконструювати його цілісну організацію, враховуючи подібність організації структурних елементів.

2. Синергетична методологія аналізу суб'єкта передбачає, що дослідник здатний поєднати різні фрагменти спостережень в цілісне бачення, і це є ознакою здатності дослідника синергетично мислити і застосовувати синергетичну методологію теорії пізнання у власній науково-дослідній діяльності.

Література

1. Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеклассической науки / В. И. Аршинов. – М.: ИФ РАН, 1999. – 203 с.
2. Аршинов В. И. Синергетика конвергирует со сложностью / В. И. Аршинов. // Вопросы философии. – № 4. – 2011. – С. 73-84.
3. Баранцев Р. Г. Синергетика в современном естествознании / Р. Г. Баранцев. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 144 с.
4. Буданов В. Г. Синергетическая методология / В. Г. Буданов // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 79-94.
5. Веракса Н. Е. Методологические основы психологии / Н. Е. Веракса. – М.: Академия, 2008. – 240 с.
6. Деррида Ж. Поля философии / Ж. Деррида. – М.: Академический проект, 2012. – 376 с.
7. Дридзе Т. М. Социальная коммуникация как текстовая деятельность в семиосоциопсихологии / Т. М. Дридзе // Общественные науки и современность. – 1996. – № 3. – С. 145-152.
8. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М.: Смысл, 2003. – 301 с.
9. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
10. Мазилев В. А. Методология психологической науки / В. А. Мазилев – Ярославль: МАПН, 2003. – 198 с.
11. Основы соціальної психології / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко [та ін.]; за ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 495 с.
12. Рубцов В. В. Культурно-историческая научная школа: проблемы, которые поставил Л.С. Выготский / В. В. Рубцов. // Культурно-историческая психология. – 2016. – Том 12. – № 3. – С. 4-14, DOI:10.17759/chp.2016120301.
13. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
14. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. – М.: Когито-центр, 2010. – 304 с.
15. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
16. Юревич А. В. Социальная релевантность и социальная ниша психологии / А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2006. – № 4. – С. 5-14.
17. Ярославцева Е. И. Человек в перспективе сетевой парадигмы (опыт синергетического подхода) / Е. И. Ярославцева. – М.: «Динтер», 2007. – 235 с.

References

1. Arshinov V. I. (1999) Sinergetika kak fenomen postneklassicheskoy nauki [Synergetics as a phenomenon of post-nonclassical science]. M.: IF RAN, 203 (rus).
2. Arshinov V.I. (2011) Sinergetika konvergiruet so slozhnost'ju [Synergetics converges with complexity]. Voprosy filosofii, 4, 73–84 (rus).
3. Barancev R. G. (2003) Sinergetika v sovremennom estestvoznanii [Synergetics in modern science]. M.: Jeditorial URSS, 144 (rus).
4. Budanov V. G. (2006) Sinergeticheskaja metodologija [Synergetic methodology]. Voprosy filosofii, 5, 79–94 (rus).
5. Veraksa N. E. (2008) Metodologicheskie osnovy psihologii [Methodological bases of psychology]. M.: Akademiya, 240 (rus).
6. Derrida Zh. (2012) Polja filosofii [Fields philosophy]. M.: Akademicheskij proekt, 376 (rus).
7. Dridze T. M. (1996) Social'naja kommunikacija kak tekstovaja dejatel'nost' v semiosociopsihologii [Social communication as a text activity in semiosociopsihologii]. Obshhestvennye nauki i sovremennost', 3, 145-152 (rus).

8. Kvale S. (2003) Issledovatel'skoe interv'ju [Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing]. M.: Smysl, 301 (rus).
9. Kornilova T. V., Smirnov S. D. (2006) Metodologicheskie osnovy psihologii [Methodological bases of psychology]. SPb.: Piter, 320 (rus).
10. Mazilov V. A. (2003) Metodologija psihologicheskoy nauki [Methodology of psychological science]. Jaroslavl': MAPN, 198 (rus).
11. Osnovy social'noji psykhologhiji [Fundamentals of Social Psychology] (2008). M. M. Sljusarevskiy (Ed.). K.: Milenium, 495 (ukr).
12. Rubcov V.V. (2016) Kul'turno-istoricheskaja nauchnaja shkola: problemy, kotorye postavil L.S. Vygotskij [Cultural and historical research school: problems that put L. S. Vygotsky]. Kul'turno-istoricheskaja psihologija, 12 (3), 4–14 doi:10.17759/chp.2016120301 (rus).
13. Stepin V. S. (2000) Teoreticheskoe znanie [Theoretical knowledge]. M.: Progress-Tradicija, 744 (rus).
14. Titarenko T. M. (2010) Ispytanie krizisom. Odisseja preodolenija [Test crisis. Odyssey overcome]. M.: Kogito-centr, 304 (rus).
15. Fuko M. (1996) Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let [The will to truth: Beyond the knowledge, power and sexuality. Works of different years]. M., Kastal', 448 (rus).
16. Jurevich A. V. (2006) Social'naja relevantnost' i social'naja nisha psihologii [Social relevance and the social psychology of the niche]. Psihologicheskij zhurnal, 4, 5-14 (rus).
17. Jaroslavceva E. I. (2007) Chelovek v perspektive setевой paradigmy (opyt sinergeticheskogo podhoda) [The man in the long term network paradigm (experience synergetic approach)]. M.: «Dinter», 235 (rus).

СУБЪЕКТ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ: СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ АНАЛИЗА

Плющ Александр, кандидат психологических наук, старший научный сотрудник института
социальной и политической психологии НАПН
Украины, ул. Андреевская, 15, 04070 г. Киев, Украина, plyushch11@mail.ru

Показано, что синергетическое осмысление природы субъекта приводит к его анализу как автономной целостности, части социальных пространств, инструмента самоорганизации текста жизнедеятельности. Понимание субъекта, функционирующего в мире, может быть достигнуто через одновременный анализ внутренней организации субъекта, контекста его функционирования, используемого субъектом дискурса. Подобие организации этих компонентов, позволяет исследователю на основе изучения отдельных фрагментов жизнедеятельности субъекта реконструировать целостную модель субъекта.

Ключевые слова: контекст; методология; познание; самоорганизация; синергетика; субъект.

SUBJECT IN MODERN PSYCHOLOGY: SYNERGETIC METHODOLOGY OF THE ANALYSIS

Plyushch Alexander, PhD, Senior Researcher, Institute of Social and Political Psychology, NAPS Ukraine,
Andriyvska str., 15, 04070 Kyiv, Ukraine, plyushch11@mail.ru

In the article synergetic consideration of the subject's nature, based on the principles of self-organization of highly organized systems is proposed. On the basis of analysis of scientific literature three types of scientific cognition are distinguished, which differ from each other by approaches to the understanding of integrity of researched object, to the role of environment, in which object functions and to the possible positions of researcher toward the object of research. These types of cognition correspond to three types of organization of integrity: a mechanism, a system, and a text. Type of scientific rationality, used by researcher, determines the complexity of constructed theoretical model of the subject. Functioning of vital activities of the subject is possible in three dimensions: holistic physical world, systematic aggregate of social spaces and text of vital activities, which is (re)constructed by subject during his life. These dimensions correspond to the next models of inner organization of subject: holistic subject, management system for his vital activities, self-organization of the text of discourse, which determines the life goals of subject. Synergetic consideration of the nature of subject leads to integrative analysis of subject as an autonomous integrity, a part of social spaces and a tool of self-organization of vital activities' text. Likeness of structure of inner subject's organization let to researcher on the basis of studying of separate fragments of vital activities of the subject to reconstruct the holistic model of subject.

Keywords: cognition; context; methodology; self-organization; subject; synergetics.